

Εισαγωγή

Η πρακτική φιλοσοφία ποτέ δεν βρέθηκε κατά το παρελθόν σε υψηλότερο σημείο ακμής. Γιά τη σύγχρονη αναγέννησή της καθοριστική υπήρξε, βέβαια, η μνημειώδης πραγματεία του John Rawls, *A Theory of Justice*, του έτους 1971, η οποία διέκοψε μιιά ακαδημαϊκή συνήθεια που είχε υποβιάσει σε δευτερευούσης σημασίας τα ουσιαστικά ηθικά και πολιτικά ζητήματα. Προηγουμένως, πράγματι, η σύγχρονη ηθική φιλοσοφία μάλλον είχε «βρει έναν πρωτότυπο τρόπο να γίνει βαρετή· να μη συζητά κανένα ηθικό ζήτημα»¹, πραγματευόμενη – θα προσέθετα – ακριβώς μεταηθικά ζητήματα, ως εάν αυτά να ήταν κανονιστικώς αυτοτελή. Πού βρισκόμαστε σήμερα;

Η σύγχρονη αναγέννηση της πρακτικής φιλοσοφίας (της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας και της φιλοσοφίας του δικαίου) χαρακτηρίζεται πλέον, κατά τη γνώμη μου, από την απάμβλυνση κάποιων μεγάλων αντιθέσεων του πρόσφατου παρελθόντος: π. χ., στο πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας η αντιπαράθεση μεταξύ φιλελευθερισμού και κοινοτισμού, που τόσο προκάλεσε το ενδιαφέρον κατά τη δεκαετία του 1980, μάλλον έχει – έστω μέχρι νεωτέρας – κοπάσει. Η εξάντλησή της δεν οφείλεται παρά στις φιλοσοφικές προσπάθειες υπερβάσεώς της. Το ίδιο φαίνεται ότι ισχύει, στο πεδίο της φιλοσοφίας του δικαίου, και στη διαμάχη περί τον νομικό θετικισμό, π. χ. ως προς τη λεγόμενη *separability thesis*, την εννοιολογική, δηλαδή, διάκριση δικαίου και ηθικής· ως προς το ότι η θέση αυτή δεν είναι πλέον υποστηρίξιμη (έστω κατά έναν μη εξεζητημένο τρόπο) δεν φαίνεται να υφίσταται σοβαρός θετικιστικός αντίλογος (το ζήτημα αφορά μάλλον στο πώς εννοούμε εν προκειμένω την ηθική)². Κάτι τέτοιο είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικό, διότι διαμάχες τέτοιου είδους που διατηρούνται αμείωτες επί μακρόν το πιθανότερο αποδεικνύονται εν τέλει ως αβάσιμες ή παραπλανητικές από την ίδια τη φύση τους.

Στην ηθική φιλοσοφία, ο Parfit υποστήριξε τελευταία μιιά τριπλή θεωρία³, η οποία αποτελεί συγκερασμό των καλύτερων στιγμών της (καντιανής) δεοντοκρατίας, της σύγχρονης συμβολαιοκρατίας (*contractualism*) και της συνεπειοκρατίας των κανόνων (*rule consequentialism*). Αν και δεν είμαι τόσο αισιόδοξος (ή ακραίος) όσο ο Parfit, θεωρώ ότι η αναζήτηση ενός τρόπου (ιεραρχικής) συνυπάρξεώς τους, ως διακριτών οπτικών γωνιών, όχι μόνο δεν δύναται να είναι εκ προοιμίου μάταιη, αλλά είναι πλήρως νομιμοποιημένη: οι εν λόγω θεωρίες, προστιθεμένων ασφαλώς των αρεταϊκών, ακριβώς ως ηθικές, πώς θα μπορούσαν να αποκλίνουν κατά τρόπο εντελώς ριζικό;

¹ Βλ. Bernard Williams, *Morality: An Introduction to Ethics* (New York: Harper Torchbooks, 1972), σ. χ.

² Βλ., προ παντός, τις πειστικές αναπτύξεις του θετικιστή Leslie Green, «Positivism and the Inseparability of Law and Morals», *New York University Law Review* 83 (2008), ιδίως σς 1044 επ.

³ Βλ. Derek Parfit, *On What Matters I* (Oxford: Oxford University Press, 2011), σς 275 επ.· πρβλ. την κριτική της Barbara Herman, «A Mismatch of Methods», *in* ό. π. II, σς 83, και την απάντηση του Parfit, ό. π., σς 169 επ.

Τέλος, η ίδια η διάκριση ηθικής και μεταηθικής έχει ακούοντως υπονομευθεί. Εδώ θα μνημόνευα ιδίως το έργο του ύστερου Ronald Dworkin⁴. Αλλά και εκτός του εν λόγω πλαισίου, φαίνεται ότι η αντίθεση μεταξύ υποκειμενισμού και αντικειμενισμού, όπως θα δούμε στη συνέχεια, πρέπει να απαμβλυνθεί. Κάτι τέτοιο δεν οφείλεται παρά στις προσπάθειες κάθε πλευράς να ενσωματώσει όσο γίνεται περισσότερα στοιχεία της άλλης, ώστε, χωρίς να αυτοαναιρείται, να καθίσταται κατά το δυνατόν άτρωτη στην κριτική και τα αντιπαραδείγματά της. Π. χ., πριν από ευάριθμες δεκαετίες τον αυτοχαρακτηρισμό ενός σχετικιστή ως (ηθικού) ρεαλιστή⁵ θα τον θεωρούσαμε ως παραδοξολογία. Σήμερα έχω την εντύπωση ότι δικαιολογημένα δεν τον εκλαμβάνουμε ως κάτι τέτοιο.

Επισημαίνω ότι τούτο αποτελεί την εντύπωσή μου, η οποία ενδέχεται να είναι πεπλανημένη. Ωστόσο, τίποτε δεν εμποδίζει την ανά χείρας συμβολή να προσανατολισθεί προς ένα τέτοιο εγελιανό εγχείρημα συμφιλιώσεως στο πεδίο της ηθικής και πολιτικής μεθοδολογίας, και εν τέλει της μεθοδολογίας του δικαίου. Στόχος της είναι η συμφιλίωση του ηθικού ορθολογισμού με την ηθική κατασκευοκρατία (*constructivism*: μιάς εκδοχής ασφαλώς του εν ευρεία εννοία υποκειμενισμού). Πρόκειται, ωστόσο, μάλλον για ένα σωκρατικό παρά εγελιανό εγχείρημα: σύμφωνα με την, ούτως ειπείν, *λεπίδα του Σωκράτους*, ουδεμία μεθοδολογική πρόοδος είναι νομιμοποιημένη στο πεδίο της ηθικής, αν δεν επιλύει συγχρόνως με τον καλύτερο τρόπο, άμεσα ή έμμεσα, ουσιώδη ηθικά και πολιτικά ζητήματα. Διαφορετικά, γιατί, εκτός του να αποτελεί πράγματι πρόοδο, να προκαλεί το δικαιολογημένο ενδιαφέρον μας;

Το απαραίτητο ερώτημά μας έγκειται στα εξής: Το πεδίο της ηθικής (και του δικαίου), ως ένα κανονιστικό πεδίο λόγων προς το πράττειν, αρχών και κανόνων, άραγε ανακαλύπτεται ή μήπως κατασκευάζεται; Αν δεχθούμε ότι μόνος ανεξάρτητος από την ύπαρξή μας κόσμος είναι ο φυσικός, τον οποίο ανακαλύπτουμε μέσω των επιστημών, τότε δεν έπεται άραγε πως, ότι δεν ανήκει σε αυτόν, ως ανεξάρτητο από μας, δεν αποτελεί παρά ανθρώπινη επινόηση; Το ζήτημα αφορά στην περιώνυμη διαμάχη περί του ηθικού ρεαλισμού στο πεδίο της ηθικής ή, στα ίδια συγκείμενα, περί του νομικού θετικισμού στο πεδίο του δικαίου. Οι αναπτύξεις που ακολουθούν, εστιάζοντας στο ζήτημα της μεθόδου, αποφεύγουν τις εν λόγω διαμάχες ως παραπλανητικές: εφ' όσον επινοούμε μεθόδους επιλύσεως των πρακτικών προβλημάτων κατά τρόπο αντικειμενικό, δεν αναγνωρίζουμε παρά τον θεμελιώδη χαρακτήρα κάποιων ουσιαστικών προϋποθέσεων. Η καθιέρωση, π. χ., μιάς νομοθεσίας προϋποθέτει την αναγνώριση κάποιων θεμελιωδών αρχών, οι δε τελευταίες, από το ίδιο το περιεχόμενο και τη φύση τους, καθιστούν κανονιστικώς αναγκαία την πρώτη.

Οι εν λόγω διαμάχες είναι παραπλανητικές, καθ' όσον παραβλέπουν το ζήτημα της μεθόδου. Από την οπτική γωνία, δηλαδή, της καλύτερης μεθόδου δεν υφίσταται διάκριση μεταξύ ανακαλύψεως και κατασκευής των ηθικών και

⁴ Βλ. Ronald Dworkin, *Justice for Hedgehogs* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011), σς 23 επ.

⁵ Βλ., π. χ., Gilbert Harman, «Moral Relativism is Moral Realism», *Philosophical Studies*, 172 (2015), σς 855 επ.

πολιτικών αρχών. Όπως θέτει το ζήτημα ο Hilary Putnam⁶, «διανοίγουμε οδούς για την αντιμετώπιση προβληματικών καταστάσεων και ανακαλύπτουμε ποιές από αυτές είναι καλύτερες και ποιές χειρότερες». Εφ' όσον διαθέτουμε δε τη μόνη αξιόπιστη σχετική μέθοδο *θεμελιώσεως*⁷, τη μέθοδο της *αναστοχαστικής ισορροπίας* (*reflective equilibrium*), έπεται ότι δικαιούμαστε να θέσουμε τελεία και παύλα σε ό,τι στη συνέχεια δύναται επ' αυτού να ειπωθεί.

Η ανά χειράς εργασία έχει οργανωθεί ως εξής:

Στο πρώτο κεφάλαιο, εκτίθεται, από ιστορική κατά βάση σκοπιά, το ρεύμα της *νομικής εννοιοκρατίας* που κυριάρχησε κατά τον 19^ο αιώνα στη Γερμανία, ακριβώς λόγω του ότι στο επίκεντρό του βρίσκεται η έννοια της *νομικής κατασκευής*. Την εν λόγω εννοιοκρατία διέκοψε με το ύστερο έργο του ο Rudolph von Jhering, εγκαινιάζοντας μιά *πραγματολογική* στροφή στην ηπειρωτική νομική επιστήμη, γεγονός που, ως γνωστόν, είχε ευρύτερη απήχηση και συνέπειες. Τίθεται το ερώτημα μήπως η διαπλοκή της νομικής εννοιοκρατίας με τις αρχές δικαιοσύνης που διέπουν το *ιδιωτικό δίκαιο*, κατά το υποδειγματικό έργο της σύγχρονης μας *Σχολής του Toronto*, θα αποτελούσε μιά καλύτερη εκδοχή που θα διέσωζε το αναμφισβήτητο *καντιανό πνεύμα* της γερμανικής νομικής εννοιοκρατίας (αν και όχι την, κατά βάση, *προκαντιανή μεθοδολογία* της).

Στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζεται ακριβώς ο κατασκευαστικός χαρακτήρας των αρχών της δικαιοσύνης, σύμφωνα με το πρόγραμμα του Rawls και των μαθητών του, πρωτίστως της Christine Korsgaard. Εκτίθενται ως κατ' αρχήν *βάσιμες* οι κύριες ενστάσεις ενός ρεαλιστικού αντιλόγου σε μιά τέτοια αναγωγή του πεδίου των *λόγων προς το πράττειν* σε εκείνο της ορθολογικότητας του *αυτουργού* (*agent*). Στη συνέχεια, πάντως, ερευνάται μήπως η *ηθική της διαβουλεύσεως* των Karl - Otto Apel και Jürgen Habermas, ακριβώς ως *επιστημολογικά αμφίσημη*, δεν θίγεται από τη ρεαλιστική αντικατασκευαστική επιχειρηματολογία λόγω της *θεμελιώδους έννοιας του προσώπου*, που στην ύστερη ρωσιανή κατασκευοκρατία ορίζει απλώς το κανονιστικό πεδίο του *ευλόγου*. Μήπως άραγε, όπως έχει παρατηρήσει η Frances Kamm⁸, «δοθείσης μιάς ορισμένης αντιλήψεως του προσώπου, το υπόλοιπο [της ηθικής] απλώς έπεται»;

Στο τρίτο κεφάλαιο, εκτίθεται ακριβώς το πώς είναι δυνατή η *κατασκευή* του κανονιστικού πεδίου του δικαίου, εφ' όσον προϋποτεθεί η *θεμελιώδης έννοια* του προσώπου. Το κεφάλαιο αυτό συμπυκνώνει τις κύριες αναπτύξεις της μονογραφίας μου *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα* και οφείλει πολλά στις ιδέες της προαναφερθείσης *Σχολής του Toronto*.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, τίθεται, κατ' αρχάς, το ζήτημα της *μεθοδολογίας* του δικαίου ως συμπληρωματικό τής, ούτως ειπείν, *στοιχειολογίας* του. Εκτίθεται η *βασισμένη στην ιδέα του αντιλόγου θεμελίωση* των νομικών κρίσεων, κατά το

⁶ Βλ. Hilary Putnam, «Are Values Made or Discovered?» in *The Collapse of the Fact/Value Dichotomy: and Other Essays* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002), σ. 97.

⁷ Πρβλ. T. M. Scanlon, «Rawls on Justification», in Samuel Freeman (ed.), *The Cambridge Companion to Rawls* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), σ. 149.

⁸ Στη συνέντευξή της προς τον Alex Voorhoeve, *Conversations on Ethics* (Oxford: Oxford University Press, 2009), σ. 37.

γενικότερο υπόδειγμα των Chaim Perelman και Steven Toulmin της δεκαετίας του 1950, της λογικής, δηλαδή, (και της επιχειρηματολογίας) ως γενικευμένων νομικών (*generalized jurisprudence*). Εκτίθεται, επίσης, το πώς και γιατί η εν λόγω μεθοδολογία συνδέεται με τα μεθοδολογικά ελαττώματα των μέχρι τότε κρατουσών μεταηθικών θεωριών, τόσο των ενορασιοκρατικών (*intuitionist*) όσο και των εκφρασιοκρατικών (*expressivist*), η έκθεση των οποίων, από μία κατά βάση κριτική - ιστορική σκοπιά, προηγείται.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, εξετάζεται μήπως η σύγχρονη μεταηθική συζήτηση, επικεντρωμένη στο ζήτημα της κανονιστικότητας, μας υποδεικνύει μία καλύτερη μεθοδολογική πορεία, ακριβώς επειδή ο ηθικός ρεαλισμός (ενδέχεται) να αληθεύει ως μεταηθική, δηλαδή δευτεροβάθμια θεωρία. Εκτίθεται, από την οπτική γωνία της σωματικής αρχής που υπαινιχθήκαμε, το γιατί κάτι τέτοιο δεν υπονομεύει την ηθική κατασκευοκρατία ως ουσιαστική ή πρωτοβάθμια ηθική θεωρία.

Οι σύντομες αναπτύξεις του έκτου κεφαλαίου, συμπληρωματικά προς τα προηγηθέντα, μας δείχνουν γιατί η ίδια η πολυγλωσσία δεν υπονομεύει την αξιοπιστία οποιασδήποτε φυσικής γλώσσας ως προς τη δυνατότητά της να εκφράσει αληθείς ηθικές κρίσεις.

Εν συνεχεία, στο έβδομο κεφάλαιο ερευνάται το πώς και γιατί η μέθοδος της αναστοχαστικής ισορροπίας είναι κοινή ως προς τις καλύτερες εκδοχές τόσο του ηθικού ρεαλισμού όσο και της ηθικής κατασκευοκρατίας, ακριβώς λόγω της πρωτευσίας σημασίας των ηθικών ενοράσεών μας, οι οποίες αποδεικνύονται, συγχρόνως, άτρωτες στον σκεπτικιστικό αντίλογο και αναντικατάστατες στο επιχειρηματολογικό πλαίσιο μίας αναπόδραστης κατασκευοκρατίας ως προς την υποχρεωτικότητά τους, η οποία διέπεται από το αίτημα μίας ουσιαστικής, και όχι απλώς λογικής, συνοχής και συνέπειας, ως αίτημα του λόγου. Το μεθοδολογικό δίδαγμα έγκειται, παραφράζοντας μία περιώνυμη φράση του Kant⁹, στο ότι οι μεν ηθικές ενοράσεις μας χωρίς ερμηνευτικές κατασκευές είναι τυφλές, οι δε ερμηνευτικές κατασκευές μας χωρίς ηθικές ενοράσεις είναι κενές.

Στο όγδοο κεφάλαιο εκτίθεται ένα νομικό υπόδειγμα αναστοχαστικής ισορροπίας, βασισμένο στο έργο του Dworkin, *Life's Dominion*.

Στο ένατο, τέλος, κεφάλαιο, ελέγχεται η παραδοσιακή περιγραφή της εργασίας του έγκριτου νομικού, όπως και κάποιες κρίσιμες εκδοχές του νομικού θετικισμού. Οι εσφαλμένες μεθοδολογικές απόψεις απλώς αγνοούν την επιχειρηματολογική φύση του δικαίου, η οποία είναι αδύνατη χωρίς την επίκληση των κατάλληλων λόγων που καθ' εαυτοί δεν συνηγορούν προς όλες τις υποστηριζόμενες ανταγωνιστικές θέσεις.

Εν συνόψει, για την παρακολούθηση της επιχειρηματολογίας, οι κρίσιμες απορίες της εννοιοκρατικής νομικής κατασκευοκρατίας (κεφάλαιο 1^ο)

⁹ Προβλ. Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, μετ. Paul Guyer και Allen W. Wood (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), σς 193 επ. [A 51 / B 76· τα έργα του Kant παραπέμπονται, εντός αγκυλών, μετά τα στοιχεία της αγγλικής εκδόσεώς τους από την *Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant* [βλ. το βιβλιογραφικό σημείωμά μου, σ. vi], και όπως τα εξέδωσε, ανά τόμο και αριθμό σελίδας, η Preussische Akademie der Wissenschaften, εκτός, κατά τα καθιερωμένα, της εν λόγω πρώτης Κριτικής, η οποία παραπέμπεται σύμφωνα με την A' και B' έκδοσή της).

διασκεδάζονται στο πλαίσιο της ρωσιανής και της διαβουλευτικής κατασκευοκρατίας (κεφάλαιο 2^ο), οι οποίες ναι μεν ιδίως νομιμοποιούν τη χρήση της έννοιας του προσώπου ως θεμελιώδους και για το κανονιστικό πεδίο του δικαίου (κεφάλαιο 3^ο), όχι όμως και μιά κατάλληλη μεθοδολογία του *ισχύοντος* δικαίου. Η τελευταία πρέπει να αποτελεί την, ούτως ειπείν, δικονομική όψη της καλύτερης ουσιαστικής (ηθικής και πολιτικής) θεωρίας, προς την οποία, ωστόσο, δεν φαίνεται ότι συνηγορεί η μάλλον κρατούσα μεταηθική συζήτηση (κεφάλαιο 4^ο), χωρίς τον κίνδυνο του δογματισμού (κεφάλαιο 5^ο). Τούτο νομιμοποιεί μεν μιά κατασκευοκρατία, όχι όμως ως προς το ίδιο το περιεχόμενο των λόγων προς το πράττειν, αλλά ως προς την υποχρεωτικότητά τους (κεφάλαια 6^ο και 7^ο), αναδεικνύοντας ιδίως, μέσω της ερμηνευτικής φύσης των ίδιων των θεμελιωδών ενοράσεών μας, την κανονιστική διάσταση της ευθύνης και υπευθυνότητας. Βάσει των προκειμένων, η έκθεση ενός νομικού μεθοδολογικού υποδείγματος (κεφάλαιο 8^ο), προετοιμάζει τον δρόμο για μιά κριτική ανασκευή της παραδοσιακής νομικής μεθοδολογίας (κεφάλαιο 9^ο). Δεν πρόκειται παρά για μιά μεθοδολογική πρόοδο μεν, η οποία όμως βασίζεται στην *καλύτερη* ουσιαστική ηθική και πολιτική θεωρία.